
dražen lalić

NASILNIŠTVO NOGOMETNIH NAVIJAČA

GENEZA FENOMENA U JUGOSLAVIJI¹

Nasilje među raznim grupama navijača je sastavni deo njihovog učešća u utakmici: oni veruju da njihova podrška ima istinski uticaj na tok utakmice. Ovaj pojačani rivalitet predstavlja novu formu u kojoj se nastavlja stara tradicija.

Wiel Veugelers

Rijetko koji društveni fenomen izaziva tako kontradiktorne reakcije javnosti kao nasilništvo u vezi i povodom nogometa. Nakon ekscesa nogometnih navijača objavljuju se dramatični ("ratni") izvještaji i komentari, emitiraju radio i TV emisije u kojima se pokušava informirati javnost kako je došlo do nereda, te komentirati o uzrocima zbog kojih već niz godina nijedan nogometni derbi u Jugoslaviji ne može proteći bez izgreda na tribinama i(ili) oko njih. Istodobno se *ad hoc* sastaju politička tijela i uprave klubova, te jednoglasno zaključuju kako nasilnici u stvari i nisu navijači, u svakom slučaju ne navijači dotičnog kluba.

A sami vinovnici ekscesa čitaju izvještaje s tih sjednica u novinama i srdito primjećuju: "Što te budale misle? Side u svečanoj loži, a mi se tučemo i krvarimo. I sad ispada da su oni navijači, a mi nismo." Tako je na sa-

1. Ovaj tekst predstavlja autoriziranu i proširenu verziju uvodnog izlaganja na okruglom stolu Nasilje i sport, održanom 26. svibnja, 1989. u Beogradu, na Sociološkim susretima 1989.

općenje uprave "Hajduka" - kluba za koji fanatično navija, reagirao jedan pripadnik "Torcida", znatiželjno listajući novine u ponedjeljak, dan nakon izbijanja još jednog u nizu grubih incidenata poduzetih od strane tog navijačkog plemena. Za razliku od stavova raznih sportskih, političkih i drugih dostojanstvenika, sami izgređnici smatraju da upravo time što učestvuju u neredima dokazuju kako su istinski i pravi navijači. Dilema o kojoj je riječ zorno ilustrira mnogostruk odnos različitih subjekata prema nasilništvu nogometnih navijača, te ukazuje na izuzetno složenu prirodu tog fenomena.

Navijačko nasilje se odnosi na direktno narušavanje fizičkog i moralnog integriteta ljudi, i to kako samih učesnika u nogometnoj priredbi, tako i prolaznika koji se slučajno zateknu na poprištu neke huliganske bitke. Uz to, odskora kod nas nisu rijetki ni otvoreni fizički sukobi s milicionerima koji se, ulagajući velike napore, brinu da ne dode do kršenja javnog reda i mira.

Također, nasilje se očituje u oštećivanju i uništavanju simbola i drugih predmeta, te objekata smještenih na prostorima incidenata. Ono se iskazuje kao neposredno fizičko i verbalno devijantno ponašanje. Potonja forma se odnosi na odašiljanje uvredljivih i prijetećih poruka, uglavnom ksenofobijom i šovinizmom obilježenih, upućenih svima koji ne simpatiziraju određeni klub i koji ne podržavaju određenu navijačku grupu.²

Navijačka pripadnost vjerojatno predstavlja ključni kriterij na osnovu kojeg izgređnici prepoznaju one koje treba podvrgnuti nasilju. Istražujući ponašanje sportske publike, Vera Marković definira navijače kao "onaj deo publike koji izgledom (obeležjima pripadnosti klubu i navijačkim rekvizitima) ili ponašanjem (glasno navijanje, zviždanje, ustajanje, skakanje) jasno stavlja do znanja svoju klupsku opredeljenost."³ Provođeci te i druge postupke, navijači se nastoje u što većoj mjeri uključiti u nogometni spektakl, te postati njegov istinski djelatni faktor.⁴ Među navijačima se izdvajaju brojni pripadnici ekstremnih fan - grupa koji se uglavnom okupljaju na tribinama iza golova, te predvođe razgranate oblike navijačkog ponašanja, ispoljavane u dijapazonu od pjevanja i skandiranja do tučnjava sa suparničkim navijačima, milicijom itd. U svojim anali-

² Primjerice, članovi "Bad Blue Boys" tradicionalno pjevaju: "Tko ne voli Dinamo sa Save, otići će razbijene glave."

³ Marković V., *Ponašanje sportske publike*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1988., str. 9.

⁴ Jedan od vođa "Torcida" o tome kaže: "Mi smo isto ka igrači. Isto se borimo za 'Hajduk' ka i oni. Mi smo igrači na tribinama."

zama engleski i drugi strani teoretičari nazivaju takve navijače "nogometnim huliganima" (*football hooligans*).

U izvještaju "Sjedinjenog sportskog savjeta" Engleske, nogometni huligani se definiraju kao "osobe koje su u sukobu s policijom zbog prekršaja počinjenih u vezi prisustvovanja nogometnim utakmicama."⁵

Promatranje ponašanja nogometne publike u Jugoslaviji pokazuje da onih koji iskazuju fanatičnu privrženost svom timu ima najviše upravo među huliganima. Oni ne samo što redovito posjećuju utakmice tog kluba na domaćem terenu, nego ga kontinuirano prate i na gostovanjima. Izražavanje takve odanosti je povezano sa velikim fizičkim naporima, nemalim materijalnim odricanjima, dolaženjem u sukob sa roditeljima, starateljima i članovima obitelji, a naposljetku ono predstavlja i podvrgavanje riziku da postanu žrtvama nasilja, odnosno da sami kao izazivači nereda dođu pod udar zakona. S druge strane, eksponirajući se kao navijači oni ostvaruju tijesne prijateljske veze s istomišljenicima, učvršćene zajedničkim iskušenjima i doživljajima, ukratko - uživaju solidarnost grupe kojoj pripadaju.

Cjelovito sagledavanje prirode nasilništva nogometnih navijača kod nas zahtijeva temeljit i multidisciplinarni teorijski pristup. U Jugoslaviji je danas na djelu kompleksna konstelacija raznih okolnosti i uzroka koji vode do njihovog ekscenog ponašanja. Stoga su ograničeni oni pokušaji objašnjavanja tog fenomena koji uvjetovanost nasilništva svode isključivo na jedan faktor, pa ma kako značajan on bio. Za razliku od takvih pristupa, nužno je spoznati cjelovitost uzročno-posljedičnih odnosa koji utječu na tu društvenu pojavu ili su njena posljedica. Drugim riječima, nužno je analizirati tu uvjetovanost na različitim manifestnim nivoima.

Prvo, to nasilje je uvjetovano primitivizmom nekih pojedinaca - posjetilaca nogometnih utakmica. Na tim priredbama naročito dolazi do izražaja egzaltiranost njihovih emocionalnih ponašanja. Dani odigravanja nogometnih utakmica, osobito onih značajnijih - predstavljaju svojevrсно "sveto vrijeme" koje navijači slave na razne načine, uz često i pretjerano konzumiranje alkohola i drugih opojnih sredstava, što bitno smanjuje auto-kontrolu i čini pretpostavku devijantnog ponašanja. Samokontrola se smanjuje utapanjem u navijačku gomilu, u kojoj se potire individualnost u korist iracio-

5. Public Disorder and Sporting Events: Report of a Joint Sports Council, Social Science Research Council Panel, London, 1978, SC/SSRC, p. 1.

nalnih kolektivnih reakcija.⁶

Drugo, uvjetovanost nasilništva nogometnih navijača treba motriti na grupnom nivou. U tom smislu, do ekscesa dolazi uslijed iskazivanja različitosti i rivalstva među navijačkim skupinama. Uz onu nogometnu, ovdje i sada funkcionira svojevrsna huliganska liga - nadmetanje navijačkih plemena u tome koje će izazvati najveće neredе. Incidentno se ponašajući, članovi tih grupa ostvaruju svoju osobnu afirmaciju, koju nisu u stanju ili nisu u mogućnosti realizirati u drugim područjima svog života. I ne samo to, putem nasilničkog ponašanja oni nastoje, na svojevrsan, izokrenuti način osmisliti svoj život.⁷ Pripadnici navijačkih plemena često poduzimaju tučnjave i u namjeri da očuvaju svoj teritorij, prije svega dio tribina, na koji njihova grupa polaže pravo, odnosno da osvoje teritorij suparničke skupine. Na tom nivou funkcionira i ona uvjetovanost slijedom koje ekscesi izbijaju kao specifičan izraz optimalne privrženosti klubu.⁸ Drugim riječima, neki navijači smatraju da time što pretuku ili na neki drugi način ugroze simpatizera drugog tima dokazuju da više vole svoj klub od onih navijača koji to ne čine. S tim u vezi, moguće je primjetiti kako se odanost određenom klubu redovito vezuje za pripadnost regiji iz koje on potječe, pa čak i određenoj naciji.

Treće, uvjetovanost nasilništva nogometnih navijača se situira i na općem društvenom planu. Svekolika kriza našeg društva osobito bolno pogađa mladu generaciju koja se već niz godina suočava sa besperspektivnošću i nemogućnošću identificiranja. S obzirom da najveći dio navijača - izgređnika pripada upravo tom pokoljenju, problemi s kojima se oni suočavaju ujedno su i tipični generacijski problemi. Karakteristika navijača je u tome što uspijevaju kolektivno reagirati na te prob-

6. Gustave Le Bon uspoređuje ponašanje pojedinca u gomili sa ponašanjem karakterističnim za hipnotiziranu osobu. Taj francuski teoretičar primjećuje da pojedinac u gomili "...više nije svjestan svojih djela. Kod njega, kao i kod hipnotiziranoga, izvjesne su sposobnosti uništene, a druge se mogu dovesti do stupnja krajnje egzaltacije. Pod dojmom sugestije on će se s neodoljivom žestinom baciti na vršenje izvjesnih čina.", Le Bon G., *Psihologija gomila*, Globus, Zagreb, 1989, str. 41.

7. O tome da pojedinci na takav način mogu stremiti ka osmišljavanju svog života piše Erich Fromm: "Činjenica je da se sve ljudske strasti, i 'dobre' i 'zle', mogu shvatiti kao čovjekov pokušaj da nađe nekakav smisao u životu... Iako strasti koje unapređuju život vode većem osjećaju snage, radosti, integracije i vitalnosti nego destruktivnost i okrutnost, i ove druge su moguća reakcija na probleme ljudske egzistencije.", Fromm E., *Anatomija ljudske destruktivnosti I*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 26.

8. Talijanski sociolog Franco Ferraroti uočava da se u modernom industrijskom društvu, između ostalog, javlja i "nasilje kao dokaz ljubavi", Ferraroti F., *Alle radici della violenza*, Rizzoli editore, Milano, 1979, p. 38.

leme, obrazujući pri tom poseban stil ponašanja, zasnovan na subkulturnim vrijednostima.⁹ Deficit identiteta oni pokušavaju kompenzirati učestvovanjem u aktivnostima navijačkih skupina. O tome piše P. Marš: "Pojedinaac koji je propustio steći status i identitet unutar svakodnevnog svijeta može se obratiti nogometnoj mikrokulturi kao mogućnosti za uspostavljanje osjećaja osobnog značaja, prestiža i statusa."¹⁰ Na općoj društvenoj ravni funkcionira i onaj aspekt uvjetovanosti nasilništva nogometnih navijača koji se odnosi na utjecaj međunacionalnih i drugih političkih tenzija, naročito izraženih na našim prostorima u posljednjih nekoliko godina.

Četvrto, uvjetovanost eksczesnog ponašanja navijača se može promatrati i na razini načina na koji je koncipiran suvremeni nogomet i na koji funkcionira nogometni spektakl danas. Nasilje se u nogometu ne javlja slučajno, dapače, čak bi se moglo reći da je ono imanentno toj igri. Na nogometnim utakmicama se okuplja tisuće gledalaca koji sve rijeđe pristaju da budu puki promatrači igre, već nastoje sudjelovati u tom spektaklu, neki i ne birajući sredstva. Tejlor (Ian Taylor) ističe tri vrijednosti koje su bitno doprinjele usponu nogometa: muškost; aktivno i kolektivno učestvovanje; težnja za pobjedom.¹¹ Sve te vrijednosti na određen način utječu na profiliranje nogometa kao sporta kojim nasilje nije strano. Za vrijeme igre se i najgrublji faulovi "muški" prihvaćaju kao nešto sasvim normalno, a navijači ističu maskuline vrijednosti kao potku svog ponašanja. U okrutnu borbu za pobjedom se ne uključuju samo igrači, već i navijači koji u okupljanju oko travnatog terena osjećaju svojevrsnu sublimaciju za individualnu pasivnost i otuđenost u svom svakodnevnom životu, a u pobjedi svog kluba iznalaze nadoknadu za svoje osobne poraze. Na izbijanje nereda utječe i činjenica da ishod nogometne igre nekima donosi slavnu pobjedu, a drugima sraman poraz. Svojim nasilničkim ponašanjem navijači se samo uključuju u vladajući način proizvodnje pobjede po svaku cijenu. Kao što se klubovi služe grubom igrom, potplaćivanjem sudaca i drugim nedopuštenim radnja-

9. Kanadski sociolog Michael Brake definira subkulture kao "pokušaje da se riješe kolektivno doživljeni problemi do kojih dolazi u socijalnoj strukturi", te kao "oblik kolektivnog identiteta iz kojeg individualni identitet može biti ostvaren izvan onog kojeg tvori klasa, obrazovanje i zanimanje.", Brake M., *Comparative Youth Culture*, Routledge and Kegan Paul, London, Boston, Melbourne and Henley, 1985, p.IX.

10. Marsh P., Social Order on the British Soccer Terraces, *International Social Science Journal*, no. 34., 1982, p. 250.

11. Navedeno prema Veugelers W., Samo su navijači još u napadu, *Gledišta*, Beograd, 1987, br.5-6, str.86.

ma da bi, i bez obzira na kvalitetu momčadi, porazili svoje suparnike, tako i navijači putem zaglušnog i često uvredljivog pjevanja i skandiranja, prekomjernim korištenjem pirotehničkih sredstava, bacanjem raznih predmeta na teren i na druge načine stvaraju stanovitu izvanrednu atmosferu usmjerenu ponižavanju protivničkih igrača i potiskivanju njihove težnje za pobjedom.

Iz navedenog je vidljivo da navijačko nasilje nije pojava koja se može motriti odvojeno od fenomena navijanja kao sastavnog dijela nogometnog spektakla. Moguće je pretpostaviti da nasilničko ponašanje predstavlja sastavni dio fenomena navijanja. Između navijačkog nasilja i navijanja funkcionira svojevrsna korelacija i kauzalna sprega. Preciznije, da oblik navijanja kao djelatnosti kojom se putem pjevanja, skandiranja, isticanja simbola i na druge načine nastoji pružiti podrška svom timu i zarasirati protivnika, bitno utječe i na oblik i na opće karakteristike pojave nasilništva među navijačima. I obrnuto, da oblik i osobitost ekscitiranog ponašanja utječu na navijačku aktivnost u cijelosti. U pokušaju dokazivanja te pretpostavke plodno je analizirati historijski razvoj fenomena navijanja kod nas. Kroz sagledavanje geneze fenomena navijanja, moguće je, uz ostalo, steći uvid i u promjene u načinu ispoljavanja nasilja u vezi i povodom nogometa. Izdvojene su četiri razvojne faze nogometnog navijanja u Jugoslaviji, od oslobođenja do danas:

- od 1945. do kraja 60-ih godina,
- sedamdesete godine,
- prva polovina i sredina 80-ih,
- kraj 80-ih i početak 90-ih godina.

Na temelju rezultata analize elemenata fenomena navijanja, nastojat će se utvrditi specifičnosti svake od navedenih faza. Istovremeno, u tom kontekstu moguće je specificirati temeljne karakteristike nasilništva kao konstitutivnog aspekta tog fenomena. Stoga će se analizirati slijedeći elementi:

1. način navijanja,
2. strani navijački uzori,
3. stupanj organiziranosti navijačkih aktivnosti,
4. utjecaj zbivanja na terenu na navijanje,
5. karakteristike nasilja,
6. interakcija: organi reda - navijači,
7. odnos sredstava javnog komuniciranja prema navijačima.

Analiza će se vršiti na temelju podataka sakupljenih na slijedeće načine: a) vlastita empirijska iskustva autora

iz 70-ih i početka 80-ih godina;¹² b) sistematsko promatranje (s učestvovanjem) raznorodnih aktivnosti pripadnika "Torcida" i navijačkih grupa klubova s kojima se "Hajduk" susretao u toku 1989. i 1990;¹³

c) intervjui s pripadnicima "Torcida" i starijim navijačima; d) novinski napisi i drugi tekstovi, sadržajno orijentirani na prošlost navijaštva u Jugoslaviji, objavljivani u poslednjih nekoliko desetljeća.

Fenomen navijanja u Jugoslaviji od 1945. do kraja 60-ih godina

Do Svjetskog prvenstva u nogometu održanog 1966. u Engleskoj, navijanje u Jugoslaviji nije bilo značajnije vezano za strane uzore. Krajem 60-ih godina do naših prostora dolaze informacije o pojavi nogometnog huliganizma koja se javila u Velikoj Britaniji sredinom tog desetljeća.¹⁴

U tom razdoblju, u Jugoslaviji, navijanje je funkcioniralo kao autohtona pojava.

1. Od 1945. do kraja 60-ih navijačka pomagala se koriste u ograničenoj mjeri. Uglavnom se mahalo manjim klupskim zastavama i proizvodilo zvučne efekte trubama, čegrtaljka i drugim sredstvima. U manjoj mjeri su se koristila i pirotehnička pomagala, u čemu su prednjačili navijači "Hajduka".¹⁵

Prevladavaju skandiranja, a s vremena na vrijeme se pjevaju klupske koračnice. Veće grupe navijača prate svoj klub na gostovanjima samo prilikom značajnijih utakmica. Benjamin Perasović o načinu navijanja karakterističnom za to doba piše: "Normalno navijanje, kakvo poznajemo iz prošlih vremena sadržavalo je: 1. Privrženost klubu (gradu, regiji...) 2. Reagiranje na događaje na terenu ili u neposrednoj vezi s njima...3. Od strane štampe razvijana je slika o 'publici kao dva-

12. Od 1973. godine do 1982. autor je bio član grupe Hajdukovih navijača koja se okupljala na istočnom stajanju starog stadiona i na sjeveru Gradskog stadiona u Splitu. Tako je sudjelovao u nekoliko desetaka navijačkih putovanja.

13. Riječ je o istraživačkoj dionici, kojom rukovodi autor, u sklopu projekta "Društvena uvjetovanost nasilničkog ponašanja u sportu", kojeg realizira Centar za društvena istraživanja, Split.

14. Peter Marsh registrira da je "od sredine 60-ih fenomen nogometnog huliganizma postao jedan od razloga za zabrinutost britanskog društva." (Marsh P. *op.cit.*, str. 248).

15. Kroničar Splita Miljenko Smoje na slijedeći način opisuje slavlje u tom gradu u povodu osvajanja titule prvaka Jugoslavije 1955. godine: "Pušta se jato golubova, koje leti iznad igrališta, pucaju maškule, rakete.", Smoje M., *Hajdučka legenda*, Split, 1971, str. 6.

naestom igraču' koji može utjecati na rezultat."¹⁶

2. Tada je navijanje u Jugoslaviji uglavnom bilo samosvojno. Određen utjecaj su vršile informacije o načinu navijanja karakterističnom za brazilske navijače, naročito nakon Mundiala održanog u toj južnoameričkoj zemlji 1950. godine. Naročito se to osjećalo u Splitu, gdje je po uzoru na način navijanja Brazilaca grupa dalmatinskih studenata iz Zagreba osnovala "Torcidu" uoči utakmice "Hajduk"-Crvena zvezda" održane 29. listopada 1950. To je bila skupina koja je predvodila "urnebesno" južnjačko navijanje svim dostupnim sredstvima, usmjereno stvaranju uvjeta za pobjedu splitske momčadi. Simpatizeri drugih klubova nisu šire prihvatili uzor brazilskih navijača. Razloge za to vjerojatno treba tražiti u specifičnom južnjačkom temperamentu brazilskog načina navijanja koji je korespondirao sa temperamentom Dalmatinaca. U toj fazi navijanje je uglavnom bilo vezano za stadion, a izvan tribina se poduzimalo samo prilikom nekih odlučujućih utakmica.

3. U prvoj fazi ponašanje navijača je pretežno bilo spontano. Osim "Torcida", nisu se formirale veće navijačke grupe. I sama "Torcida" je ubrzo nakon svog osnivanja zbog političkih razloga okončala djelovanje, ali je određeni stupanj organiziranosti navijanja na starom Hajdukovom stadionu i nadalje ostao prisutan. Navijači su na utakmice dolazili sami ili u užem krugu svojih prijatelja, navijajući na spontan način za svoju momčad.

4. Od 1945. do kraja 60-ih zbivanja na terenu imaju odlučujući utjecaj na navijanje. Skandiranjem, pjevanjem i na druge načine slavila se pobjeda svoje momčadi, a izražavalo negodovanje kada ona ne bi zadovoljila svojom igrom. Nogometna predstava se dominantno održavala na terenu, a publika je osiguravala ambijent pogodan za što više domete igrača. Ponašanje navijača je bilo određeno samim tokom igre. S tim u vezi, na njih je bitno utjecalo sudenje. Određene odluke sudaca donesene na uštrb momčadi za koju se navijalo, te nesportsko ponašanje igrača, katkad su izazivala burna reagiranja i uvredljiva skandiranja.

5. Prvo razdoblje razvoja fenomena navijanja u Jugoslaviji nije bilo imuno od nasilja, premda se ono javljalo u ograničenom obimu. Specifičnost ekscesnog ponašanja bilo je poduzimanje tučnjava i drugih incidenata od strane pojedinaca i manjih grupa navijača. Na utakmice se nije polazilo s unaprijed utvrđenom namjerom da se po svaku cijenu inicira neki incident. Nasi-

16. Perasović B., *Nogometni navijači kao dio omladinske subkulture*, *Potkulture*, Beograd, br. 4, 1989, str.57.

lje je pretežno izbijalo kao izvitoperen izraz vrhunske ljubavi egzaltiranih pojedinaca za klub, a time i za regiju.

Vrijedi zabilježiti da je u tom periodu nasilje češće izbijalo na lokalnim utakmicama nego u Prvoj ligi. Na tim susretima se ispoljava rivalstvo između žitelja susjednih mjesta, ali i njihova težnja da se od monotonog i radom ispunjenog tjedna opuste temperamentno se ponašajući na nedjeljnoj utakmici. U ovoj fazi je na djelu svojevrzni "kampanilizam" (prema tal. *campanile* - zvonik, toranj), tj. težnja da svako mjesto ima nešto, u ovom slučaju nogometni klub, što je kvalitetnije i uspješnije od onog što posjeduje drugo mjesto. Poistovjećuju se vrijednosti kluba i mjesta, odnosno regije.

Uz fizičko nasilje, sporadično dolazi i do pojava verbalnih istupa. U manjoj mjeri se prijete suparničkim igračima i navijačima, te sucu.¹⁷

Moguće je pretpostaviti da su u tom razdoblju određeni nasilnički ispadi pojedinih navijača bili motivirani i nacionalnim animozitetima, ali za tu tvrdnju nema odgovarajuće potvrde. Bilo je to doba naglašene strogosti organa reda prema tom obliku devijantnog ponašanja, pa slijedom toga je opravdano pretpostaviti kako ono nije bilo šire prisutno. Na razmjer nasilja utjecala je i činjenica da se u to doba navijačke ekskurzije nisu češće poduzimale, prije svega zbog nedostatka materijalnih sredstava i niskog stupnja organiziranosti navijača. Za gostujuću momčad su uglavnom navijali pripadnici JNA.

6. Organi reda se u toj fazi nisu posebno bavili navijačima. Izgredi na nogometnim utakmicama su se tretirali kao i svi drugi oblici devijantnog ponašanja. Milicija je uspješno uredovala u vezi incidenata koje su poduzimali pojedinci i manje grupe. Ona je pri izgredima imala podršku velikog dijela gledališta, poglavito kada su izbijali nacionalistički ispadi. U tom razdoblju rijetki incidenti potonje vrste su se oštro sankcionirali, a njihovi počinioci su trpjeli osudu od strane javnog mnijenja.

7. U prvoj fazi novine i radio se nisu šire bavili navijačima. U izvještajima s utakmica navijanje se tek sporadično spominjalo, pretežno u kontekstu opisivanja at-

17. Do takvog ponašanja prvi put je došlo na već spomenutoj utakmici "Hajduk"-Crvena zvezda" u Splitu 1950, o čemu izveštaj piše: "Svojim suviše bučnim navijanjem na utakmici ovi navijači (članovi Torcida, op.D.L.) su pokušali da uliju strah i sucu zbog čega je ovaj, bar tako je izgledalo, bio u izvjesnoj mjeri popustljiv prema nekim grubostima igrača Hajduka. Tako su i oni i na sam razvoj utakmice imali izvjestan utjecaj." Tako ne treba navijati, *Borba*, Beograd, 1. studenog 1950, str.4.

mosfere koja je pratila određene susrete. Bitno je naglasiti da su se tada navijački neredi, najvjerojatnije iz političkih razloga, nastojali zataškati. U tom sklopu, stanovitu iznimku svakako predstavlja polemika o ponašanju Torcida koja se u jugoslavenskoj štampi vodila nakon utakmice "Hajduk" - "Crvena zvezda" 1950. godine.¹⁸

Sedamdesete godine

Početak 70-ih godina donosi značajne promjene u ponašanju navijača. Za razliku od tradicionalnog tipa bodrenja, karakterističnog za prethodno razdoblje, na našim prostorima se prvo u manjoj mjeri, a onda sve intenzivnije, počinju javljati moderniji oblici navijanja.

1. Za vrijeme 70-ih godina rađa se u Jugoslaviji novi način navijanja. Koriste se brojne klubske zastave, često velikih dimenzija, koje uz transparente obilježavaju one dijelove tribina (uglavnom stajanja) na kojima su koncentrirani najgorljiviji navijači. Uz skandiranje se sve češće pjevaju razne pjesme. Skladaju se navijačke himne¹⁹ koje se u sklopu novoinauguriranog navijačkog rituala intoniraju uoči početka utakmice i masovno pjevaju. Manje grupe simpatizera putuju na više utakmica koje njihov klub igra na strani. Dominira tzv. južnjački tip navijanja, karakterističan po velikim zastavama, kolonama navijača koji marširaju ulicama prije i nakon utakmice, glasno pjevajući i skandirajući. Uz to, među dijelom tifosa se javlja i sjevernjački tip navijanja.

2. U ovoj fazi navijači u Jugoslaviji se najviše ugledaju na talijanske tifose i nastoje reproducirati njihov južnjački način navijanja. Manje grupe nastoje slijediti sjevernjački uzor engleskih fanova. Članovi tih skupina forsiraju pjevanje kao način bodrenja i šalove kao osnovno navijačko pomagalo. Ugled engleskih navijača je naročito porastao nakon nereda koje su ti huligani izazvali sredinom 70-ih na mnogim stadionima Evrope.²⁰ Slijedom toga, moguće je konstatirati kako je to-

18. Tako je nakon utakmice *Borba* pisala da je Torcida tada odigrala "ulogu koja može samo nanijeti štetu našim klubovima i pomutiti njihove prijateljske odnose. Pripadnici ove grupe unosili su u navijanje toliko razularenosti, da se ono na momente pretvaralo u nekulturne i nepristojne ispade.", Tako ne treba navijati, *Borba*, 1. studenog 1950, str. 4.

19. Iz tog doba potječu himne navijača nekih naših klubova, kao npr. "Partizana" - "Volim Partizan kao oči svoje", "Hajduka" - "Hajduk to je ime ponos grada Splita", itd...

20. Tako je "Tottenham" 1974. diskvalificiran iz evropskih kupova, nakon nereda njegovih navijača u Rotterdamu; "Leeds" 1975.

kom tog desetljeća sve više bio prisutan stanovit miješani tip sjevernjačkog i južnjačkog navijanja, što je naročito došlo do izražaja krajem tog razdoblja.

3. Iako je u toj fazi ponašanje navijača još uvijek bilo u znatnoj mjeri spontano, sve je bio vidljiviji proces širenja organiziranog načina navijanja. Tokom ovog razdoblja u Jugoslaviji se javljaju nukleusi navijačkih grupa. Skupine od nekoliko desetaka ili stotina mladih fanova nastoje funkcionirati kao predvodnici bodrenja i drugih navijačkih aktivnosti. Članovi tih grupa se sve više međusobno druže i u dane kada se ne održavaju utakmice, inicirajući specifičan stil ponašanja. Upravo ti mladi navijači najčešće putuju na gostovanja. Krajem razdoblja te grupe postaju brojnije i profiliranije, te sve češće uspijevaju organizirano davati značajan obol atmosferi na stadionu za vrijeme utakmice, te u gradu uoči i nakon njenog održavanja.

4. Zbivanja na terenu još uvijek vrše značajan utjecaj na ponašanje navijača, ali je taj utjecaj znatno manje izražen nego u prošlom razdoblju. Manje navijačke grupe sve češće za vrijeme odigravanja utakmica ispoljavaju određena ponašanja koja nisu u direktnoj vezi sa samim tokom igre. Primjerice, pjeva se i navija bez obzira na rezultat i značaj utakmice. Ipak, većini članova tih grupa je i nadalje najvažnije da njihov klub pobijedi. Ambijent kojeg kreiraju navijači postaje značajan dio nogometnog spektakla, ali ne isključivo kao puki dekor, već kao faktor koji nerijetko samostalno djeluje. Određeni postupci navijača katkad zasjenjuju i sama zbivanja na terenu.

5. Bitna karakteristika ovog razdoblja je da uz sukobe pojedinaca često dolazi i do tučnjava i drugih oblika nasilja u kojima učestvuje veći broj navijača. Forma nasilja nogometnih navijača transformira se u kolektivnu. Sukobi izbijaju između suprotstavljenih navijača različitih klubova, i to naročito nakon odigravanja utakmice. Za te godine tipična je situacija u kojoj veliki broj navijača domaće momčadi, nezadovoljnih rezultatom utakmice, odnosno suđenjem, kreće u obračun s manjim brojem gostujućih simpatizera. Tako se otvara spirala nasilja s obzirom da se neki od tih pretučenih i ispreplašenih navijača nastoje revanširati već na slijedećoj utakmici tih dvaju klubova na domaćem terenu. Osveta se ne vrši na najčešće nedohvatljivim neposrednim počiniocima potonjeg nasilja, već na bilo kojem simpatizeru te momčadi koji je došao promatrati utak-

kažnjen s četiri godine neigranja zbog ispada u Munchenu; "Manchester United" 1977. kažnjen zbog nasilja na dan utakmice sa "St.Ettiennom", itd...

micu tima za koji navija na gostujućem terenu. S tim u vezi, bitno je primijetiti da se u tom razdoblju u incidentima ne ide do kraja, odnosno da nasilnici ipak paze da ne ugroze život žrtve. Na djelu je svojevrсно (polu) simboličko nasilje, usmjereno prije svega na ponižavanje suparničkog navijača.²¹ Incidenti se prenose na gradske ulice i druge prostore izvan stadiona.

Tokom 70-ih godina nasilje se sve češće javlja i kao oblik čuvanja teritorija. Tako je jedna od najžešćih tučnjava u tom razdoblju izbila 19. lipnja 1979. u vezi utakmice "Sarajevo" - "Hajduk", koja je direktno odlučivala o naslovu prvaka. Tada je veliki broj "Hajdukovih" navijača zaposjeo dio tribina na kojim su tradicionalno stacionirani najvatreniji navijači sarajevskog kluba. Potonji navijači su pokušali nanovo osvojiti svoj teritorij što je izazvalo velike neredе koji su s prekidima trajali od sat vremena prije početka utakmice do odlaska "Hajdukovih" navijača iz grada.

U ovom periodu je uz fizičko prisutno i verbalno nasilje. No, ni u takvom nasilju se ne ide do kraja. Pogrdna skandiranja se zadržavaju na vrijeđanjima tipa "Cigani", "Purgeri", "Tovari" i sl., uz rijetka eksplicitna isticanja nacionalnosti u pežorativnom smislu. Incidente uglavnom predvode članovi manjih navijačkih grupa, što krajem tog razdoblja postaje uobičajena pojava.

Vrijedi zabilježiti da se tada prvi put poslije rata manifestiralo politički motivirano fizičko nasilje. Najzorniji primjer za to su ekscesi izbili 1971. godine u Splitu, nakon prekinute utakmice "Hajduk"-"OFK Beograd", koja je odlukom disciplinskih organa NSJ registrirana s rezultatom 3:0 za Beograđane. Tada su navijači Splitski bacali u more na Rivi parkirane automobile s beogradskom registracijom. No, takvo ponašanje nije bilo tokom tih godina izraženo u većoj meri. Osim pojedinih slučajeva incidenti se ipak nisu poduzimali na osnovu unaprijed utvrđenog neprijateljstva, izabranog po nekom kriteriju izvan nogometa. Drugim riječima, do nereda je dolazilo podjednako između "Hajdukovih" i "Dinamovih" navijača, kao i između simpatizera splitskih i beogradskih timova. Riječju, u toj fazi još uvijek prevladava stari tip nasilja kojim se na simbolički način razrješavaju raznorodne napetosti i konflikti. Istodobno, na pozornicu stupa i novi tip ritualiziranog nasilja kojeg forsiraju članovi još uvijek relativno malobrojnih i neprofiliranih navijačkih grupa.

21. Peter Marsh piše o takvom tretmanu nasilja među navijačima u Engleskoj: "Iako se nasilje dešava s vremena na vrijeme, tipičan obrazac je onaj kojim se simbolički supstituiraju akcija ozljeđivanja što vodi iluziji nasilja." (Marsh P. *op.cit.*, str. 254.)

6. U 70-im godinama organi reda poklanjaju veću pažnju fenomenu navijanja nego ranije. Oni reagiraju na izbijanje nereda, ali ne poduzimaju veće preventivne akcije. Krajem tog razdoblja počinju se stvarati kartoteke izgređnika - navijača, čije se ponašanje nastoji posebno pratiti.

7. Sredstva javnog komuniciranja u ovom periodu počinju se češće nego ranije osvrutati na tematiku navijanja. Opisuje se atmosfera koju navijači stvaraju na utakmicama, a u manjoj mjeri se piše i govori o neredima, s obzirom da se isti u mnogim slučajevima nastoje zataškati. Naročito je značajno što TV sve češće prenosi međunarodne utakmice, u kojima izbijaju neredi. Na određeni način, TV je dala izvjesnu normalnost nasilničkom ponašanju navijača, budući da je u sklopu svog programa u više navrata omogućila da se vidi ponašanje engleskih i drugih huligana. Ti se izgređi komentiraju kao pojava koja nije, niti može biti, prisutna na našim, navodno, nekonfliktnim prostorima. S druge strane, uzbuđeno sjedeći ispred svojih TV-prijemnika, mnogi mladi navijači osjećaju kako bi i sami željeli učestvovati u nekom sličnom incidentu.

Prva polovina i sredina osamdesetih godina

U ožujku 1980. dolazi do formiranja prve moderne navijačke grupe u Jugoslaviji - "Torcide", koja se obnovila 30 godina od svog nastanka. U narednim godinama odvija se proces formiranja navijačkih plemena koji se okončao, barem što se tiče navijača većih klubova, u drugoj polovini 80-ih. Upravo je taj proces dominantno obilježio treće razdoblje, jer je sobom donio značajne promjene u mnogim aspektima fenomena navijanja.

1. U ovom periodu dolazi do potpunog prožimanja južnjačkog i sjevernjačkog tipa navijanja u Jugoslaviji. Kako je upravo tih godina iz sigurnosnih razloga od strane milicije zabranjeno unošenje štapova za zastave na tribine, koriste se samo manji barjaci, i to u ograničenoj mjeri. Naglasak je na navijačkim šalovima koji se ističu prilikom pjevanja pjesama. Navijački sektori tribina se ukrašavaju transparentima na kojima se uz naziv kluba ispisuje i naziv navijačke grupe. Osobitost načina navijanja u ovom razdoblju je upotreba raznih pirotehničkih sredstava. Zbog prekomjernih paljenja tih pomagala nerijetko dolazi do kratkotrajnog prekidanja nekih utakmica. Jezgra navijačkih grupa putuje na većinu gostujućih utakmica svojih klubova.

2. U toku 80-ih godina sve popularniji postaju engleski navijači. Njihov primjer se nastoji slijediti u načinu navijanja, ali i još više u nasilničkom ponašanju. Na takav ugled Engleza naročito utječe tragičan događaj na stadionu Heysel u Bruxellesu 29. svibnja 1985., kada je život izgubilo 39 talijanskih navijača. Naši navijači gotovo redovito ističu zastave Velike Britanije, a na zidovima ulica jugoslavenskih gradova ispisuju "Hooligans", "Heysel", nazive engleskih klubova čiji navijači su osobito glasoviti po neredima, kao što su "Chelsea", "Manchester United", "West Ham" i drugi, itd.

3. Bitne karakteristike ovog razdoblja su izrazito povećanje organiziranosti navijačkih aktivnosti. Nove fan grupe u velikoj mjeri utječu na te aktivnosti, bilo one koje se neposredno odnose na navijanje, bilo one koje se tiču nasilja. Ipak, još uvijek je prisutna stanovita spontanost među dijelom navijača. Neki od njih odbijaju da se povinuju autoritetu grupe, insistirajući na navijanju kao njihovom osobnom i ničim sputanom angažmanu.

4. Zbivanja na terenu u manjoj mjeri utječu na navijače nego ranije. Za vrijeme odigravanja utakmica velike grupe često izvode svoj specifični program koji gotovo da i nema dodirnih točaka sa samim loptanjem. Prije svega, one su okrenute komunikaciji s rivalskom grupom koncentriranoj na drugoj strani stadiona. U tom smislu, za mnoge navijače veći značaj ima iskazivanje snage njihove grupe pred javnošću, nego dobra igra i pobjeda njihove momčadi. Tako je jedan pripadnik "Torcida" neposredno nakon završetka utakmice "Partizan"- "Hajduk" u Beogradu u proljeće 1989. godine, koju je splitski tim slabo igrajući izgubio, izjavio: "Bitno je da smo mi zapalili bengalke". Nogometni spektakl postaje u sve manjoj mjeri spektakl igre i igrača, a u sve većoj mjeri spektakl navijanja i navijača. Rezultat igre, za razliku od prijašnjeg razdoblja, više ne utječe na navijačke obračune: oni se iniciraju bez obzira na to da li je momčad za koju navijaju izgrednici izgubila ili ne.

5. U 80-im godinama nasilje postaje veoma značajan sastojak ukupnih navijačkih aktivnosti. Veoma su česte masovne tučnjave između suparničkih navijačkih plemena. U tim izgredima se katkad koriste palice, lanci i drugi pribor za tuču, a rijeđe noževi i druga hladna oružja. Slijedom toga, nasilje postaje opasnije nego ranije i djelomično gubi raniji simbolički karakter. Pojedini navijači postaju spremni napraviti i dotad nezamislive izgrede, što zorno pokazuje paljenje suzavca na utakmici "Hajduk"- "OFM" 1987. Do žrtava na stadionu u Splitu tom prilikom najvjerojatnije nije

došlo samo zbog toga što stadion nije bio pun. Ekscesi se ne odvijaju samo na stadionima, nego i na željezničkim stanicama, trgovima i drugim gradskim prostorima. Ujedno, verbalno nasilje postaje sve izraženije. Ispoljava se u pjevanjima i skandiranjima u kojima se vrijeđaju nacionalni osjećaji pripadnika rivalske grupe. Takve uvrede funkcioniraju kao efikasan mehanizam izražavanja grupne posebnosti i suparništva spram drugim grupama.²² Također, na stadionima se ističu političke poruke koje na drugim prostorima ne bi se mogle nekažnjeno izvikivati. Primjerice, tada su neki navijači "Prištine" skandirali "E-HO", što je značilo podršku Enveru Hodži. Poduzimajući verbalno nasilje potonje vrste navijači s jedne strane ostvaruju komunikaciju s rivalskim "nogometnim plemenima"²³, a s druge strane homogeniziraju vlastitu skupinu na temelju opće kodificiranog vrijednosnog sistema, odnosno pravila ponašanja. Tučnjave se poduzimaju i s organima reda, što je ranije bilo nezamislivo. Naime, istovremeno jačaju navijačke grupe, i brojčano i organizaciono. Stari tip nasilja slabi, a sve je prisutniji novi tip ekscesa kojeg stvaraju već profilirane navijačke grupe. Krajem tog razdoblja suparništvo među skupinama iz različitih republika, posebno iz Srbije i Hrvatske, postaje sasvim nepomirljivo, dok se s druge strane ublažava rivalstvo između navijača iz istih republika.

6. Ova faza donosi bitno drugačiji odnos organa javnog reda prema problemu nogometnog huliganizma i navijanja u cjelini. Slijedeći iskustva policije u Engleskoj, Italiji i nekim drugim zemljama, milicija u Jugoslaviji počinje poduzimati šire preventivne mjere za sprječavanje neposrednih srazova navijača. Naime, sredinom ovog razdoblja se koordinirano primjenjuje mjera izoliranja gostujućih navijača već od njihovog dolaska na željezničku stanicu do odlaska iz grada nakon utakmice. Slijedom toga, zbog nemogućnosti direktnih fizičkih sukoba intenziviraju se verbalna nasilja, kojima milicija poklanja naročitu pažnju. U tom periodu njeine jedinice u nekoliko navrata upadaju na tribine među navijače da bi na taj način uredovale u incidentima, ali se takav tip intervencije pokazuje kontraproduktivnim, jer navijači bivaju iritirani.²⁴

22. Promatranjem ponašanja nogometne publike u Beogradu registrirani su povici "Cigani", "Ustaše" i slično, na utakmici "Crvena zvezda"- "Hajduk" održanoj krajem 1987. (Marković V. *op.cit.* str.28.).

23. Sintagmu "nogometno pleme" inaugurirao je britanski sociolog Desmond Morris, u djelu *The Soccer Tribe*, Jonathan Cape, London, 1981.

24. Zoran primjer takvih reagiranja zbio se na utakmici "Hajduk"- "Metz" 1985. u Splitu.

7. Sredstva javnog komuniciranja bitno mijenjaju svoj odnos prema fenomenu navijanja. Za razliku od ranije, izgreda navijača više ne zataškavaju, već otvoreno iznose sve pojedinosti. Uslijed brojnijih i brutalnijih sukoba, stvara se svojevrsna "moralna panika" u javnosti.²⁵ Slijedom toga, javno mnjenje postaje izrazito zainteresirano za taj problem.

Kraj osamdesetih i počatak devedesetih godina

Recentno razdoblje fenomena navijanja u Jugoslaviji je determinirano djelovanjem profiliranih navijačkih grupa. Dio pripadnika tih skupina orijentiran je prema nasilju, na što upućuju i neki nazivi grupa, kao npr. "Bad Blue Boys" (Zli plavi momci), "Horde zla", "Varvari", itd... Izvore takve orijentacije treba tražiti, između ostalog, i u mitu o "Heyselu", ali i u ukupnom pogoršanju međunacionalnih, političkih i drugih odnosa u našem društvu.

1. Navijači se i nadalje u izvjesnoj mjeri ugledaju na strane uzore, prije svega na Engleze. No, u ovoj fazi ti uzori intenzivnije funkcioniraju na planu nasilja, nego samog načina navijanja koji postaje sve autohtoniji. Ponovo se, u ograničenoj mjeri, dopušta korištenje velikih zastava, a uvode se velike navijačke ritam sekcije opremljene desecima bubnjeva i drugih pomagala. Istodobno, navijački šalovi postaju sve popularniji i standardiziraniji. Osnovna karakteristika načina navijanja je prekomjerno korištenje pirotehnike - grupe se natječu koja će zapaliti više vatrometnih sredstava. Naročito se vrednuju pirotehnički ispadi na stadionu suparnika. Tako "Torcida" pjeva: "Mi smo Sv. Duji obećanje dali, bacit ćemo suzavac i na 'Marakani'."²⁶ Navijači češće pjevaju nego skandiraju. Jezgro grupe polazi na većinu gostovanja, često praćeno pripadnicima svojih brojnih podružnica iz drugih gradova i mjesta. Članovi tog jezgra iskazuju osobine navijača-profesionalaca. Premda svoju egzistenciju ostvaruju na drugi način, oni gro svoje energije usmjeruju na osmišljavanje i organiziranje navijačkih aktivnosti.

2. U neposrednoj aktivnosti navijanja strani uzori se više ne cijene u onoj mjeri kao ranije. Među navijači-

25. Ovu sintagmu uvodi Albert Cohen u djelu *Folk Devils and Moral Panics*, Martin Robertson, Oxford, 1980.

26. Upravo su pripadnici te navijačke grupe u poluvremenu utakmice "Hajduk"-Partizan održane 19. studenog 1989. zapalili oko 80 bengalskih vatri, 40-ak dimnih kutija, više raketa, na stotine petardi i dr. sredstava, što je izazvalo kašnjenje početka drugog polu vremena u trajanju od 14 minuta.

ma u Jugoslaviji sve je prisutnija ocjena da oni u samom bodrenju i stvaranju atmosfere nimalo ne zaostaju za najboljim navijačima u Evropi. Tako "Torcida" više uopće ne piše transparente na stranim jezicima.²⁷ Otočkim huliganima se ipak odaje poštovanje kada se radi o nasilju. U tom području navijačkih aktivnosti engleski navijači se i nadalje doživljavaju kao prvorazredan uzor, a "Heysel" kao ključni događaj od kojeg se računa nova era nogometnog huliganizma.

3. Krajem 80-ih i početkom 90-ih aktivnosti navijača su visoko organizirane. Fan grupe ostvaruju gotovo totalan utjecaj na svoje članove, te velik upliv i na ponašanje drugih dijelova nogometne publike.²⁸ O veoma visokom stupnju organiziranosti svjedoči i uspješno izveden moratorij na korištenje pirotehnike od strane pripadnika "Torcide". Ostvarivši dogovor s vodstvom kluba o prestanku korištenja tih sredstava, lideri "Torcide" iskazali su autoritet spram ostalih članova te grupe.

Pripadnost grupi postaje značajnija od privrženosti klubu za koji se navija. O tome zorno govori podatak da se unutar uzorka od 134 transparenta "Torcide", registrirana poslednjih nekoliko godina, čak 76 ili 58.21% eksplicite odnosi na tu navijačku grupu, bez ikakvog spominjanja "Hajduka" ili nekog epiteta vezanog uz taj klub. Na transparentima dolaze do izražaja i poruke obilježene grupnom sklonošću ka nasilju: "U raj u lipo, al' u paklu je ekipa i Torcida." Također, navijačke grupe vrše izrazit utjecaj na ponašanje svojih članova u prigodama koje nisu u ikakvoj vezi s nogometom, što se manifestira na nekim koncertima, političkim skupovima i drugim sličnim situacijama. Tako su npr. pripadnici "Delija" kolektivno učestvovali u nizu mitinga i političkih skupova, održanih u rasponu od kraja veljače 1989. (protestni miting ispred Skupštine SFRJ) do danas, kada predstavljaju udarnu pesnicu "Srpskog pokreta obnove".

4. U ovom razdoblju zbivanja na terenu utječu minimomno na ponašanje navijača. U nogometnom spektaklu navijači više nisu tek pasivni, već prvorazredni aktivni činilac, i to nerijetko značajniji i od samih nogometaša. Navijači se u sve manjoj mjeri zadržavaju na

27. O tome svjedoči izjava jednog od lidera te skupine: "Zašto pisati transparente na engleskom jeziku i time priznavati Englezima primat, kada svi znaju da je 'Torcida' najbolja navijačka grupa u Evropi. Nek' Englezi pišu transparente na hrvatskom jeziku."

28. Promatranje ponašanja nogometne publike u Jugoslaviji tokom 1989. i 1990. upućuje na procjenu da pripadnici tih skupina u ukupnom broju gledalaca na nogometnim utakmicama učestvuju u omjeru od 15 do 40%.

funkciji pukih promatrača igre i osiguravatelja adekvatne atmosfere za što više domete igrača, a ovi sve više postaju činioци koji svojim loptanjem tek osiguravaju osnovni preduvjet za provođenje navijačkog show-a kao ključnog i nezaobilaznog elementa nogometnog spektakla. A taj navijački show sve učestalije biva atraktivniji od show-a driblinga, centaršuteva i udaraca na gol, koji konačno uslijed pada kvalitete nogometa sve rijede publici pruža užitke. Stoga ne začuđuje da su glave posjetilaca nogometnih susreta sve češće okrenute prema tribinama iza golova gdje su stacionirani navijački virtuozii, a sve rijede prema terenu.

5. Krajem 80-ih i početkom 90-ih navijači se na razne načine trude da realiziraju izgrede, unatoč povećanoj kontroli milicije. Do nereda dolazi tokom putovanja željeznicom, bilo u samom vlaku, ili na usputnim stanicama. Verbalno nasilje postaje sve drastičnije i šovinizmom obojenije. Sve češće se javljaju tučnjave s organima reda. Uz to, dolazi i do upada navijača u sam teren, motiviranog nastojanjem da se ostvari fizički kontakt sa suparnicima i izazove incident većih razmjera. U tim neredima učestvuje i do nekoliko tisuća mladih izgrednika. Nasilje gubi svoje simboličko obilježje, i postaje nasilje kojim se stremlje totalnom fizičkom uništenju protivnika. Tako su za vrijeme tučnjave između "Dinamovih" navijača i "Delija" na južnoj tribini stadiona u Maksimiru uoči neodigrane utakmice "Dinamo" - "Crvena zvezda" pripadnici potonjeg navijačkog plemena nogama i otrgnutim plastičnim sjedalicama bespoštedno i opetovano udarali već onesviještene pojedince. O toj orijentaciji zorno svjedoči izjava jednog nasilju naročito sklonog člana "Torcida" dana neposredno nakon izgreda u vezi utakmice "Hajduk"- "Partizan" krajem 1989. godine: "Za mene nered nije nered ako nema mrtvih."

Također, nasilje se prenosi izvan kruga stadiona i usmjerava na lica, predmete i objekte koji nemaju nikakve veze s utakmicom, što je naročito došlo do izražaja u ponašanju pripadnika "BBB" u vezi neodigrane utakmice "Dinamo"- "Crvena zvezda". Dok je ranije nasilje bilo dio navijačkog rituala, sada ono čini njegovu okosnicu. Taj ritual provode članovi navijačkih grupa čiji je stil ponašanja postao veoma popularan među mladim naraštajima.²⁹

29. Istraživanje grafiti kao oblika subkulturnog ponašanja mladih Splitskana, koje zajedno s istraživačima iz Centra za društvena istraživanja provodi autor, pokazalo je da među 3114 registriranih natpisa s javnim obilježjima na zidovima tog grada dominiraju navijački sadržaji grafiti, koji čine 38.60% (ili 1201) od ukupnog broja. Zanimljivo je da su među navijačkim natpisima najprisutniji oni u kojima se eksplicitno ističe pripadnost navijačkoj grupi (722

Osnovni obrazac izbijanja ekscesa postaje politički. Učestalo se pjevaju pjesme sa šovinističkim i političkim sadržajima i skandiraju analogne poruke.³⁰ Istodobno između "BBB" i "Torcida" više gotovo i ne dolazi do neprijateljstava. Dapače, oni potpomažu jedni druge za vrijeme utakmica "Dinama" i "Hajduka" sa beogradskim klubovima. Na utakmicama timova iz različitih republika politički intonirana pjevanja i skandiranja su katkad brojnija i od onih koji se upućuju klubovima. Na tim susretima navijači često pjevaju i skandiraju o novim političkim strankama i njihovim liderima. Dok se u toku 1989. na stadionima najčešće spominjao Slobodan Milošević,³¹ dotle je ove godine među navijačima "najpopularniji" vođa HDZ Franjo Tuđman. S jedne strane, navijači u Hrvatskoj pjevaju "Nek' se čuje nek' se zna mi smo vojska kralja Tuđmana", dok oni u Srbiji poručuju "Večeras je naše veče, večeras se Tuđman peče."

6. Ekscesi u ovom razdoblju pokazuju da organi reda dugoročno ne mogu isključivo sigurnosnim mjerama spriječiti najdrastičnije posljedice nasilja. Dajući zaključne napomene istraživanja "Socijalni i psihološki aspekti nasilničkog ponašanja sportske publike" koje je 1988. proveo IDIS u Zagrebu, Ivan Magdalenić ocjenjuje da "represija organa sigurnosti i u ovom području društveno neprihvatljivog ponašanja može dati samo ograničene rezultate, a ponekad rezultirati i nuzefektima koji gotovo da nisu manje poželjni od ponašanja koje se represijom nastoji obuzdati", te zaključuje "iako će se represija i u budućnosti javljati kao nužna, trebalo bi je koristiti samo kao jednu od mjera i metoda suprotstavljanja ovom obliku devijantnog ponašanja."³²

Organi reda teškom mukom uspijevaju spriječiti nasilje na nekim susretima, ali ono ipak izbija na sve različitim prostorima i situacijama, s obzirom da se povećava broj tzv. utakmica s visokim rizikom. Konačno, s analognim problemom se suočava i policija u nekim drugim zemljama. Tako dolazi do naizgled paradok-

od 1201, što čini 60.11%).

30. Npr. dio fanatičnih navijača "Hajduka" i "Dinama" pjeva: "Ja ne pijem vina, već krvi Srbina iz Knina", a pripadnici "Delija" pjevaju: "Hajde da ludujemo ove noći, hajde da vadimo Torcidi oči, hrvatska je krv kao čokolada, Srbija napada." (registrirano na utakmici finala Kupa Jugoslavije u nogometu u Beogradu 19. svibnja 1990.)

31. Npr. "Slobo Srbije čakija ti ne gine."

32. Buzov Ž., Magdalenić I., Perasović B., Radin F., "Socijalni psihološki aspekti nasilničkog ponašanja sportske publike", *Pitanja* br. 5-6, 1988, str. 54.

salne situacije: policijske jedinice određene za borbu protiv huligana sve su brojnije³³, a istodobno neredi su sve učestaliji i grublji.

7. Moralna panika koju potiču mediji danas mutira u svojevrsnu nacionalnu moralnu paniku. Dio štampe i drugih medija nekritički štiti "svoje" navijačke skupine i svu krivicu za incidente pokušava svaliti na one iz druge republike. Uzrok tome je moguće naći u nacionalnoj isključivosti koja obilježava odnos dijela novinara prema gotovo svim pitanjima od javnog i političkog interesa. Za razliku od toga dio medija uspijeva objektivno sagledati tu pojavu. Ipak, rijetko se ide u analiziranje nekih njenih dubljih uzroka koji su nedvojbeno političke i društvene prirode.

Zaključak

Na kraju, moguće je izdvojiti tri generalna zaključka:

1. Potvrđena je pretpostavka da nasilje predstavlja konstitutivni dio fenomena navijanja. Analiza historijskog razvoja tog fenomena od 1945. do danas u Jugoslaviji je pokazala da devijantno ponašanje na ovaj ili onaj način kontinuirano prati navijanje shvaćeno u užem smislu, te da s njim tvori cjelinu šire aktivnosti navijača. I ne samo to, da ekscesi i samo bodrenje, odnosno stvaranje navijačke atmosfere, ostvaruju međusobnu kauzalnu vezu koja bitno određuje totalitet fenomena navijanja. Unutarnja korelacija između nasilja i bodrenja naročito postaje vidljiva posljednjih nekoliko godina obilježenih djelovanjem profiliranih navijačkih grupa. S tim u vezi Srđan Vrcan konstatira: "Danas se može ustvrditi da je za određene skupine navijača - mlade navijače - upravo nasilničko ponašanje postalo dominantan način njihovog navijačkog ponašanja. Takvo ponašanje kao legitimno biva prihvaćeno, pa i podržavano, i od strane nemalog dijela nogometne publike koji ne pripada tim grupama.
2. Analiza geneze navijanja na našim prostorima pokazuje da su se u sklopu tog fenomena od oslobođenja do danas desile suštinske promjene. Karakter tih promjena potvrđuje hipotezu o međusobnom kauzali-

33. Tanjug je 1. lipnja uoči početka Svjetskog prvenstva u Italiji izvjestio da će tu priredbu osiguravati čak 45 tisuća policajaca. Za naše prilike, karakterističan je podatak da je utakmicu "Dinamo"- "Partizan" u Zagrebu odigranu u proljeće 1989. osiguravalo, sudeći prema izjavi tadašnjeg republičkog sekretara za unutrašnje poslove Vilima Mulca, 970 milicionara (susretu je prisustvovalo 20 tisuća gledalca). Ni tako brojno osiguranje nije tada spriječilo velike neredе upriličene na samim tribinama.

tetu navijanja i nasilja. Naime, evidentno je da dinamika oblika i aspekata nasilja, te odnosa različitih subjekata prema toj pojavi, korelira s ukupnim promjenama cjeline navijačkih aktivnosti. Tako je ustvrđeno da stupanj organiziranosti navijanja korespondira sa stupnjem organiziranosti nasilja: od 1945. se odvija proces intenziviranja organiziranosti i navijanja i nasilja kao njegovog sastavnog dijela. Na početku tog razdoblja od skoro pola stoljeća, na ponašanje navijača su dominantno utjecala zbivanja na nogometnom igralištu. Krajem tog perioda, postaje vidljivo, u skladu s većom prisutnošću organiziranog nasilja, da sama nogometna igra relativno neznatno utječe na cjelinu navijačke aktivnosti, prije svega na nasilje navijača. Ustanovljeno je, također, da prihvaćanje stranih uzora u navijanju ima direktne veze s nasiljem: dok ih u prvom razdoblju navijači nisu šire prihvaćali, dotle se kasnije ugledaju na, nasilju naročito sklone, engleske huligane. O ozbiljnosti fenomena nasilništva svjedoči i to da organi reda i mas mediji u analiziranom periodu sve veću pažnju poklanjaju ekscesima navijača, tako da se danas njihovo devijantno ponašanje motri u sklopu cjeline navijačkih aktivnosti.

3. Naposljetku, moguće je ustvrditi kako od oslobođenja do danas funkcionira stanovita konglomeracija složene uvjetovanosti nasilničkog ponašanja. U tom sklopu, u svakoj od četiri faze razvoja dominira određeni obrazac takvog ponašanja. Tako je u prvoj fazi najprisutniji obrazac nasilja kao izraza optimalne ljubavi za klub i regiju. Za razliku od toga, u trećoj fazi dominira grupni obrazac nasilja, dok je danas na djelu politički obrazac. Izvorno grupno suparništvo pripadnika navijačkih plemena krajem 80-ih mutira u otvoreni i teško premostivi politički animozitet. Na stadionima u Jugoslaviji i oko njih odražavaju se šire političke konfrontacije u kojima klubovi, a osobito navijačke grupe, funkcioniraju kao prvorazredni simboli nacija, a nasilje više nije samo puki sukob navijača, već prije svega konfrontacija pripadnika različitih nacija. Navijanje na neki način postaje *anacilla politica*, a burna politička gibanja u Jugoslaviji, obilježena drastičnim političkim konfliktima kao međunacionalnim konfliktima, osnovni generator sve učestalijeg, i najtežim posljedicama bremenitog, nasilništva nogometnih navijača.